

UDC 94(516)“192”

THE LIBERATION ASPIRATIONS OF THE MONGOLS OF XINJIANG IN THE MID-1920S THROUGH THE EYES OF THE ROERICH FAMILY

I. Otroshchenko

DSc (History), Senior Fellow

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

iva.otroshchenko@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3508-7954

The Central Asian expedition of the Roerich family (1925–1928) was one of the greatest achievements in their extraordinary creative biography. In 1925–1926, during their visit to Xinjiang, the Roerichs paid special attention to the Mongolian population of the province and its moods. The study is based on the diaries and travel notes of the Roerichs themselves and archival materials. The article highlights the situation of the Karashar Torguts in the 1920s and the figure of their ruler, the Toñin Lama, and the history of his reign, as well as the then spread of pan-Mongol narratives among the Mongols of Xinjiang, which the Roerichs witnessed during their expedition. Special attention is paid to the plans and attempts of the Roerich family (using the example of the Toñin Lama case) to combine the liberation aspirations of the Mongols of Xinjiang with their own discourse on the creation of a new Buddhist confederation in East Asia. The Roerichs' interest in the figure of the ruler of the Karashar Torguts is explained both by his influence and popularity in Xinjiang, and by his Buddhist background. The Roerichs could see in him a popular tulku-ruler in the world of Northern Buddhism with his own armed forces, who would contribute to their dream campaign to Lhasa in order to restore the positions and elevate the 9th Panchen Lama to supreme

© 2025 I. Otroshchenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

power in Tibet. The presence of trusted lamas in the expedition was intended to contribute both to the dissemination of the Roerichs' appeals in Buddhist monasteries along the expedition's route and to emphasize the expedition members' interest in Buddhism and their socio-political projects and ambitions.

Keywords: Toñ Lama, Nicholas Roerich, Helena Roerich, George Roerich, Karashar Torguts, Lamas, Mongols, Pan-Mongolism, Xinjiang

І. В. Отрощенко

ВИЗВОЛЬНІ ПРАГНЕННЯ МОНГОЛІВ СІНЬЦЗЯНУ В СЕРЕДИНІ 1920-х рр. ОЧИМА РОДИНИ РЕРІХІВ

Вступ

Центральноазійська експедиція родини Реріхів (1925–1928) стала одним з найбільших досягнень у їхній непересічній творчій біографії, якому й досі не забуває віддавати належне сучасна наукова думка. Надзвичайно цікавим етапом цієї подорожі стали мандри Сіньцзяном 1925–1926 рр. – віддаленою китайською провінцією, яка внаслідок буремних історичних подій першої половини ХХ ст. здобула більше свободи і менше контролю від центральної влади. Під час відвідин Сіньцзяну Реріхи особливу увагу звертали на монгольське населення провінції та його настрій і залишили багато унікальних спостережень та замальовок із життя номадів. У тодішньому Сіньцзяні помітною та впливовою постаттю був правитель карашарських торгутів Цецен Пунцаг геген¹, якого зазвичай називали Тойн-ламою² (1887–1932). Саме на знайомство з ним Реріхи поклали великі надії, сподіваючись зустріти підтримку своїм амбітним задумам.

Мета дослідження: дослідити плани та намагання родини Реріхів поєднати визвольні прагнення монголів Сіньцзяну із власним дискурсом про створення нової буддійської конфедерації на теренах Східної Азії. Меті підпорядковані такі завдання: 1) розглянути становище карашарських торгутів у 1920-х рр., постать їхнього правителя Тойн-лами та історію його правління; 2) висвітлити тодішнє буддійське забарвлення дискурсу Реріхів та залучення ними лам до складу Центральноазійської експедиції;

¹ Геген (монг. гэгээн) – один із найвищих санів північнобуддійського духовенства; титул переродження.

² Тойн, тойд (монг.) – лама, чернець аристократичного походження.

3) розкрити історію знайомства Реріхів із Тойн-ламою; 4) визначити панмонгольський акцент у дискурсі Реріхів.

Ряд дослідників вивчали історію перебування Реріхів у Сінцзяні в контексті своїх фундаментальних досліджень, присвячених здебільшого загалом феномену родини Реріхів та їхній історії [Meyer, Brysac 1999; Росов 2002; Андреев 2008; Хохлов 2009; Обухов 2012; Andreev 2014; McCannon 2022 та ін.]. Серед багатьох фундаментальних досліджень політичної історії Сінцзяну у XX ст. згадаємо лише кілька, що стали авторці в особливій пригоді [див.: Forbes 1986; Jacobs 2011; 2016; Hasanli 2021; Millward 2022]. Зокрема, історія монголів Сінцзяну в першій третині XX ст. також час від часу ставала об'єктом уваги дослідників [див., наприклад: Lattimore 1950, 134–137; Кузьмин 2014; Kuz'min 2014; Отрощенко 2016; Алпысбес, Ергалиева 2018]. Наскільки відомо авторці, запропонована на розгляд у цій статті проблематика (як і історія правління Тойн-лами) ще не була предметом окремого ґрунтовного розгляду³.

Дослідження спирається на документальні матеріали, як-от щоденники та дорожні нотатки самих Реріхів [Рерих Е. И. 2008, 2009a–b; 2012; Рерих Н. К. 1992; 2015; Рерих Ю. Н. 2012]. Особливу увагу привертають публікації Х. Хаслунда-Крістенсена (Henning Haslund-Christensen), данського письменника-мандрівника та антрополога, учасника експедиції Свена Гедіна до Сінцзяну (1927–1935 pp.) [Lieutenant Haslund's Report 1933; Haslund 1935]. Авторка також залучала матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), Російського державного військового архіву (далі – РДВА) та Архіву Музею Реріхів (Музей Реріхів: філія Державного музею Сходу).

Тойн-лама – правитель-регент карашарських торгів

У середині жовтня 1925 року Центральноазійська експедиція прибула до Сінцзяну. На той час сам Сінцзян залишався великою мірою незалежним від центрального урядового контролю, його внутрішня та зовнішня політика перебувала в руках провінційних губернаторів. Під час цієї частини подорожі особливу

³ Ця проблематика частково висвітлювалася в доповіді авторки на Міжнародній науковій конференції “XXVIII Сходознавчі читання А. Кримського” (Київ, 26–27 червня 2025 р.) і, відповідно, в оприлюднених матеріалах конференції. Див.: [Отрощенко 2025].

увагу мандрівників привернув Карашарський округ Сінцзяну, де Реріхи опинилися 26 березня 1926 р. (про причини такого інтересу йтиметься нижче). На цих теренах кочували торгути⁴ та хошути⁵. Кочове населення управлялося на особливих засадах – родовими князями та правителями. Місцеві торгути традиційно підкорялися хану, який мешкав у містечку Хотон-сумбул, а в середині 1920-х років – Тойн-ламі, дядькові молодого хана [Рерих Ю. Н. 2012, 158]. Загалом же в першій чверті XX ст. карашарські монголи перебували у віданні безпосередньо губернатора Сінцзяну.

Торгути були найчисленнішими з усіх монгольських народів Сінцзяну, а карашарські торгути – ще й найбагатшою, найвпливовішою та найчисленнішою групою поміж іншими [The peoples of Sinkiang 1930, 233]. Російський мандрівник М. Певцов під час своєї Тибетської експедиції (1889–1891) визначав кількість карашарських торгутів до 30000, а хошутів – у 8000 осіб [Певцов 2010, 713]. У першій половині 1940-х рр., за різними оцінками, у Сінцзяні проживало від 70000 до 85000 торгутів [Jacobs 2016, 144; Hasanli 2021, 17].

За агентурними даними радянської розвідки, монголи Сінцзяну дивилися на монгольський визвольний рух переважно позитивно, у будь-якому разі їхні князі та чиновники намагалися спрямувати думки підлеглого населення в бік національної самобутності та незалежності [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 832, арк. 256; спр. 845, арк. 267]. Водночас певні сепаратистські настрої були й серед торгутів Карашарського округу на чолі з Тойн-ламою. Правитель-регент із власним збройним загоном у радянських доповідних нотатках часто фігурував як “геген-нойон”. Це визначення підкреслювало “подвійний” статус Тойн-лами – як тулку⁶ і

⁴ Торгути (торгоути) – монгольський народ, колись входили до складу ойратів, проживали на теренах Кобдо, Алтайського округу та Сінцзяну [більше див.: Китинов 2017; Бакаева, Юша 2019, 181–182].

⁵ Хошути (хошоути) – субетнічна група у складі монголів.

⁶ Тулку (*тиб.*) – особа, визнана за реінкарнацію будь-якого видатного діяча буддизму або персонажа пантеону в тибетській буддійській традиції. Система тулку виникла в Тибеті в XIII столітті. Відтоді були створені численні лінії тулку, причому кожний тулку відігравав особливу роль у збереженні та поширенні певних учень.

водночас як представника монгольської знаті. Х. Хаслунд-Крістенсен, який особисто знав Тойн-ламу і якому ми завдячуємо більшістю відомої інформації про торгутського правителя⁷, зазначає, що всі називали його просто гегеном або Тойн-ламою [Haslund 1935, 240]. Він перебрав владу після смерті в 1920 р. молодшого брата, торгутського хана, оскільки його племінник, молодий ван, був ще неповнолітнім. Тойн-лама, зрештою, завоював довіру та авторитет не лише серед жителів свого ханства, а й серед усіх інших монголів Сіньцзяну, які відчували на собі його вплив [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 831, арк. 37]. Ю. М. Періх у своїх подорожніх нотатках називає Тойн-ламу “однією з найвидатніших особистостей Сіньцзяну” [Періх Ю. Н. 2012, 158].

Інші сторонні спостерігачі характеризували правителя як людину культурну, люб’язну та вельми шановану [Recent events... 1934, 83], казали, що “Геген – надзвичайно розумна людина, ввічлива, добре обізнана та дуже багата” [The peoples of Sinkiang 1930, 233]. Його називали навіть духовним главою всіх монголів провінції⁸. “Він бував у Лхасі, був багатим, здібним і впливовим, лицарем шведського ордену Густава⁹ і, безумовно, найважливішою некитайською персоною в провінції” [Recent events... 1934, 83]. Х. Хаслунд-Крістенсен згадував одну з їхніх бесід, у якій Тойн-лама

розповів нам багато цікавих епізодів і подій своєї юності в Лхасі, Ташілгунпо та інших святих місцях буддизму. Він розповів нам про свого попередника, старшого Сенчена Гегена, та його дружні відносини з англійцями, від яких він отримав багато дорогих подарунків, що стали приводом для ненависті та заздрості з боку Далай-лами і, врешті-решт, призвели до вбивства

⁷ Перший візит Хаслунда-Крістенсена до Тойн-лами відбувся в жовтні 1928 р. [Lieutenant Haslund's Report 1933, 323].

⁸ Це перебільшення. У релігійному аспекті монголи Сіньцзяну підпорядковувалися далай-ламам. Їхні вищі лами здобували освіту в Тибеті. Тойн-лама був навіть не єдиним гегеном у Сіньцзяні [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 845, арк. 261–262].

⁹ У 1929 р. шведський король Густав V зробив Тойн-ламу командором шведського ордену (Vasaorden (*швед.*) – нагорода за цивільні заслуги) на знак вдячності за подаровану йому гегеном храмову юрту [Lieutenant Haslund's Report 1933, 334].

Сенчена Гегена. Щоб уникнути подальших переслідувань, Сенчен Хутухта¹⁰... втілювався в могутньому тілі другого сина хана торгутів, якого навіть Далай-лама мав остерегтися ранили [Lieutenant Haslund's Report 1933, 333–334].

Коли старший брат Тойн-лами помер, його синові було всього чотири роки, і геген, який доти багато років проводив у паломництвах до святих місць буддизму, був спішно викликаний додому з Тибету. Піддані торгути казали, що зі сходженням нового правителя для них почався чудовий час, стада коней та великої рогатої худоби множилися, а умови життя народу покращувалися [Lieutenant Haslund's Report 1933, 328]. 1921 року Тойн-лама вже як правитель торгутів навіть побував у Лхасі з коротким візитом, і його поява в столиці Тибету викликала чимало чуток по всій країні [Рерих Ю. Н. 2012, 163].

За словами Ю. Реріха, від самого початку в політиці нового правителя виявилися рішучі націоналістичні тенденції, і він зумів викоренити потужний китайський вплив при дворі останнього торгутського хана [Рерих Ю. Н. 2012, 161]. Х. Хаслунд-Крістенсен був такої ж думки: «Китайці називали регента “сильною людиною торгутів”, і вони неодноразово намагалися придушити рух, джерелом якого він був і який за кілька років перетворив те, що було заляканою сукупністю скотарів, у зухвалу та цілеспрямовану кочову націю» [Haslund 1935, 243]. За розвіданими Головного штабу МНА¹¹, калмиками¹² управляв регент, який сприяв консолідації калмиків і зростанню їхнього національно-економічного добробуту [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 832, арк. 451].

Ще в 1920 р. геген налагоджує певні зв'язки з Кобдо та Ургою та починає посилено формувати військові загони. Наприкінці 1920 року він запросив до себе на службу білогвардійця Серебрякова, доручивши йому організацію та навчання кавалерійських

¹⁰ Хутухта (*монг.* хутагт) – “святий”; титул духовних ієрархів вищого рангу. Історію цього перевтілення у викладі Реріхів див.: [Рерих Н. К. 2010, 152–153; Рерих Ю. Н. 2012, 162–163].

¹¹ МНА – Монгольська народна армія.

¹² Для радянської архівної документації того періоду характерне використання цього етноніма щодо всіх монголів Сіньцзяну. Конкретно в цьому випадку йшлося про карашарських торгутів.

частин. За рік були досить добре навчені 3000 осіб, частина з яких мала потрібне спорядження та вогнепальну зброю. Проте Серебряков невдовзі був заарештований, а гегена китайська влада зобов'язала припинити подальше навчання підлеглих військової справи [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 831, арк. 40; див. також: Рерих Ю. Н. 2012, 162]. За іншою інформацією, у 1921 році, коли російський генерал-лейтенант А. С. Бакич оголосив себе верховним правителем Алтайського округу і розпочав бойові дії проти китайців, на землі яких знайшов тимчасовий притулок разом зі своїм загоном, за наказом тодішнього губернатора Сіньцзяну Яна Цзесіня було сформовано два батальйони кавалерії з карашарських монголів. Після ліквідації загрози ці батальйони були розформовані [РДАСП, ф. 514, оп. 1, спр. 48, арк. 61].

Тойн-лама купував зброю та боєприпаси в білогвардійців, що опинилися на теренах Сіньцзяну, і нібито в англійців через Кашгар [Haslund 1935, 241; Кузьмин 2014, 9–10]. Окрім того, подекуди, що серед карашарських монголів траплялися неодноразові відрядження людей до Тибету під приводом паломництва задля закупки чергової зброї та набоїв. Зокрема, у жовтні 1922 р. у степу на південь від Урумчі китайським постом було перехоплено караван зі зброєю, який прямував з Тибету до “Карашарського Хана” [РДАСП, ф. 514, оп. 1, спр. 48, арк. 121]. За словами Ю. Реріха, десь у 1925 році цей “таємний торгутьський шлях у Лхасу” був закритий, і губернатор Сіньцзяну Ян Цзесінь заборонив карашарським прочанам залишати рідні оселі [Рерих Ю. Н. 2012, 162]. Уповноважений НКЗС в Ілійському краї З. Печатников у політичній довідці (від 24.10.1923) про “автономістський” рух серед монголів підтверджував, що серед карашарських монголів нараховується до 3000 добре озброєних і навчених солдатів [РДАСП, ф. 514, оп. 1, спр. 48, арк. 121].

У 1924 р., під час заворушень у Кашгарі, китайська влада вимагала, щоб тойн-лама допоміг своєю кавалерією і постачав верблюдів китайським військам. Однак тоді торгутьський правитель відмовився посилати своїх вершників, і з тих пір китайці збільшили тиск на його народ. На початку 1925 р. тойн-ламі наказали направити в Урумчі кавалерію для протидії наступу армії

Фена Юйсяна¹³ (торгути завжди були у складі військового резерву Сіньцзяну). Вищезгаданого російського інструктора заарештували під час його поїздки до Урумчі і вислали із Сіньцзяну, а командиром ескадронів призначили китайського офіцера. Того разу регент підкорився вимогам китайців і відіслав до столиці провінції три свої ескадрони [Рерих Ю. Н. 2012, 162].

У 1925 р. в торгутів було 3 тис. сучасних гвинтівок і нібито 200 тис. патронів до них і навіть відкрито майстерні для ремонту зброї [Кузьмин 2014, 9–10]. У квітні 1925 р. регента з небожем викликав до себе Ян Цзенсінь, тодішній губернатор Сіньцзяну (1912–1928), і протримав у себе до липня. Всю наявну зброю в торгутів було відправлено до Урумчі [Кузьмин 2014, 10]. Регент учергове пообіцяв не навчати надалі своїх підданих військової справи та закрити майстерні [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 831, арк. 40]. Пильний нагляд за карашарськими торгутами спостерегли і самі Реріхи. 26 березня 1926 р., перед тим як потрапити на терени Карашарського округу, “ми підійшли до вузької річкової ущелини, біля якої стояла китайська сторожова застава, і ми мали показати наші перепустки на подорож Карашаром. З якоїсь невідомої нам причини торгутський район перебував під ретельним наглядом китайців” [Рерих Ю. Н. 2012, 157].

Попри вищесказане, на початку 1927 р. подекували, що, коли Тойн-ламі вдасться озброїти та обмундирувати за рахунок сінцзянської влади армію хоча б до 5000 осіб, частково її навчити та привести у більш-менш боєздатний стан, тоді він відокремитися від Сіньцзяну. А поки що він уживав усіх заходів, щоб справді створити монгольські кадри і за можливості залучити до цієї справи якнайбільшу кількість різних монгольських хошунів [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 844, арк. 240]. На думку видатного західного монголіста та знавця регіону О. Латтімора, “торгути Карашара... дістали можливість створити добре оснащену кавалерійську силу, навчену російськими козаками, які залишили Сибір після радянської революції”, завдяки тому, що вони були географічно відокремлені від інших монголів [Lattimore 1950, 137].

¹³ Китайський генерал Фен Юйсян (1882–1948) спочатку примикав до чжилійської групи мілітаристів. У жовтні 1924 р. – керівник перевороту в Пекіні, головнокомандувач Національних армій.

Діяльність регента, що створила йому популярність серед калмиків і занепокоїла китайців, не обмежувалася лише військовим розвитком власних кочівель. Як адміністратор, він славився незвичайною для китайської дійсності сумлінністю та неупередженістю: податки ним збиралися без звичайних важких надбавок [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 831, арк. 54]. Економічна політика торгутського правителя особливо зміцнила його авторитет серед калмиків. Щоб зберегти свої кочовища від спекулянтів-мусульман, він створив у себе щось на зразок кооперації, через яку в кочовищах стали розподілятися товари за досить помірними цінами, а від кочівників за твердими цінами приймалася сировина (водночас продаж сировини приватним особам був заборонений). Спочатку все це викликало невдоволення, але потім, коли населення переконалося в корисності нововведень правителя, авторитет останнього сильно зріс [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 831, арк. 37].

За спогадами Х. Хаслунда-Крістенсена, при Тойн-ламі оселився російський військовий хірург, який залишив Росію під час революції, і хан збудував лікарню, якою втікач став керувати. Хірург тепер відповідав за будівлю з дванадцятьма ліжками та запасом ліків, за допомогою яких він проводив енергійну кампанію проти сифілісу та інших хвороб [Haslund 1935, 242]. Через агента іноземної фірми в Урумчі Тойн-лама придбав низку предметів західного походження, серед яких був фотоапарат. Геген був занятим фотографом і сам проявляв та друкував фотографії. Інтерес правителя до західних винаходів знаходив схвальний відгук з боку молоді з його оточення [Haslund 1935, 242]. Запис Миколи Реріха в експедиційних нотатках від 22 березня 1926 р. доповнює колоритний образ регента: “Зараз розповідали, що калмицький геген-переродженець катається на велосипеді і хвацький вершник. Але це не заважає йому бути дуже значним правителем. До того ж де сказано, що лама не має їздити на велосипеді? Справді, навіть порадили, дізнавшись, що сидіння під деревом¹⁴ замінюється рухом життя” [Рерих Н. К. 1992, 212].

¹⁴ Натяк на подію з життя Сіддгартхи Гаути, коли той медитував під фікусовим деревом (яке зараз називають деревом Бодгі), перш ніж досягти просвітлення.

Водночас геген-нойон втілював глибоку традицію як монгольський хан і високий лама. Резиденція Тойн-лами була оточена десятифутовою стіною з однією великою брамою на півдні [Lieutenant Haslund's Report 1933, 328]. Перед входом у палац і біля воріт у стіні стояла озброєна варта. Над брамою височіла сторожова вежа, з якої горністи сповіщали про наближення тих, хто мав доручення до правителя. “За межами цих воріт споруджено сім великих, красиво прикрашених храмових юрт, у яких представлені головні боги і святі ламаїзму, і тут щодня підносять молитви вчені і видатні лами торгутів. Сюди також приходили двоє високоповажних астрологів-торгутів” [Lieutenant Haslund's Report 1933, 328]. Щодня лами діставали від свого гегена вказівки щодо того, які молитви їм слід читати. Коли Тойн-лама мав намір щось розпочати або сумнівався в якійсь людині чи задуманому, він просив поради в астрологів. Він щиро розповідав своєму західному гостеві: “У нашому ламаїстичному світі я є реінкарнацією божества, але моє тіло народилося для місії, яка стосується світу. Моя місія полягає в тому, щоб зібрати разом людей степу та підтримувати спосіб життя наших предків, який є порятунком для кочівників” [Haslund 1935, 250].

***Реріхи на шляху до Сінцзяну:
поява нових членів експедиції***

У першій половині 1920-х рр. поступово окреслюються амбітні задуми подружжя Реріхів, зокрема ідея “Нової Країни” (“великий східний союз республік” [Справка... арк. 3]). “Передбачається Союз народів Азії, й об’єднання племен і народів відбуватиметься поступово, там буде своя федерація країн. І Монголія, і Китай, і Калмики становитимуть протипагу Японії”, – напише Олена Реріх 20 січня 1935 р. [Реріх Е. И. 2012, 521–522]. Існування такої конфедерації, буддійської теократії, мислилося Реріхами, найімовірніше, у тісному зв’язку або навіть під протекторатом “нової Росії” (СРСР) [Андреев 2011, 85]. Генконсул СРСР в Урумчі О. Ю. Бистров, який спілкувався з мандрівниками навесні 1926 р., згадував: “Під час наших бесід Реріх неодноразово повертався до думки про те, як добре було б об’єднати буддійський світ з Радянською Росією...” [Справка... арк. 5].

Найімовірніше, поштовхом до цих задумів стали плани Агвана Доржієва (1854–1938) – наставника Далай-лами XIII і його представника в Російській імперії та СРСР, видатного релігійного і громадсько-політичного діяча. Микола Реріх познайомився з Доржієвим під час роботи над оздобленням буддійського храму в Санкт-Петербурзі, і це знайомство та спілкування визначально вплинули на світогляд та подальшу діяльність родини Реріхів. На думку деяких дослідників, А. Доржієв використовував буддизм як символ політичної єдності і, ймовірно, мріяв про створення Тибетсько-Монгольської теократичної імперії на чолі з далай-ламою, під протекторатом царської Росії і наполегливо працював над втіленням у життя ідеї такої імперії¹⁵ [Rupen 1964, 106]. Звичайно, ідея “Нової Країни” Реріхів мала свої відмінності, хоча б тому, що, на їхню думку, на чолі омріяної буддійської конфедерації мав стати Панчен-лама IX (1883–1937)¹⁶. Зі свого боку, А. Зnamenський вважає, що сам факт того, що Реріхи планували глобальне бачення теократичної утопічної держави, багато говорить про час, у якому вони жили, – епоху, яка була заражена елітарною соціальною інженерією та інтригами, спрямованими на “врятування” людства [Znamenski 2017, 329]. “Калмики”, про яких згадується у вищенаведеній цитаті Олени Реріх, – це саме монголи Сіньцзяну, з якими Реріхи безпосередньо зіткнулися під час Центральноазійської експедиції і на чий підтримку родина потай воліла розраховувати.

Напередодні відвідин Сіньцзяну задля реалізації амбітних задумів Реріхи, зокрема, розраховували спертися на авторитет представників буддійського духовенства і навіть взяти їх із собою в подорож. Судячи із записів у щоденнику О. Реріх, великі

¹⁵ Зокрема, в одному з проєктів А. Доржієва (20 листопада 1907 р.) розвивалась ідея про об’єднання на культурно-економічній основі Монголії, Тибету та Росії: “Тоді тільки, коли ці обидві країни почуватимуться тісно спаяними спільністю культурно-економічних інтересів, буде досягнутий мир на весь час і Росія відіграватиме ту роль, яку давно мала відіграти в житті Монголії та Тибету. Таке культурно-економічне завоювання Росія може зробити без особливих зусиль...” [Россия и Тибет... 2005, 118].

¹⁶ Про історію та причини зацікавлення родини Реріхів постаттю Панчен-лами IX див.: [Отрошенко 2024].

надії покладалися на Ладак¹⁷ – саме там планували знайти потрібних лам. У його столиці, місті Лех, експедиція перебувала з 26 серпня до 19 вересня 1925 р. Дж. Маккеннон (John McCannon) зазначає:

У середині вересня до експедиції приєднався неназваний тибетський лама, який знав російську мову і в наступні тижні виконував функції розвідника і перекладача. Припускається, що це був або учень Доржієва, або, що менш імовірно, вбивця-шпигун Яків Блюмкін, посланий Радами під прикриттям для нагляду за експедицією¹⁸ [McCannon 2022, 292].

К. Е. Меєр (Karl E. Meyer) і Ш. Б. Брайсак (Shareen Blair Brysac) також згадують про російськомовного тибетського ламу, колишнього учня А. Доржієва, який наприкінці травня 1926 р. перетнув разом із Реріхами радянський кордон у районі Чугучака [Meyer, Brysac 1999, 463]. За словами В. Росова, коли караван залишив Урумчі і попрямував до радянського кордону, то, крім М. К. Реріха, його дружини Олени Іванівни та сина Юрія, до складу експедиційного загону входили два ламы – Рамзана та Церінг [Росов 2002, 147]. Зі щоденника О. Ю. Бистрова дізнаємося, що “8 травня 1926 року виїхав до Москви Реріх із дружиною, сином, тибетським ламою і хлопчиком тибетцем...” [Справка... арк. 5].

“Хлопчиком тибетцем” був ладакець Рамзана Кошаль (Ромзан Кошаль), 18-річний юнак, який приєднався до експедиції саме в Ладаку [Росов 2002, 135]. Як зазначає М. Реріх, “Батько його мусульманин, мати – буддистка. За якимись прикметами ламы визнали його перевтіленням померлого настоятеля монастиря, але батько, як затятий мусульманин, перешкодив його монастирській кар’єрі”¹⁹ [Реріх Н. К. 1992, 176–177]. В. Росов називає Рамзану ламою²⁰ і стверджує, що той за дорученням Реріхів роздавав у

¹⁷ Ладак (Ладакх) входив до складу Джамму та Кашміру, тубільного князівства у складі Британської Індії.

¹⁸ Див., наприклад: [Обухов 2012, 347].

¹⁹ Більше див.: “Кошаль Рамзана”, в *Теопедия*, режим доступу: <https://ru.teopedia.org> (дата звернення: 3.01.2025).

²⁰ До такого припущення можуть підштовхнути щоденники Олени Реріх, де в записах за вересень 1925 р. згадуються “два ламы”, яких “треба оцінити” [Реріх Е. И. 2009а, 228].

Ладаку грамоти тибетською; грамоти переважно були лаконічними і містили всього два слова: “Майтрея²¹ йде!” [цит. за: Росов 2002, 135]. З подорожнього щоденника М. Реріха стає відомо, що під час перебування експедиції Реріхів на Алтаї у Верхньому Уймоні Рамзана вирушив назад до Ладаку [Рерих Н. К. 1992, 282]. М. Реріх шкодує про втрату цього члена експедиції, але тому, що “спокійно залишали на ладакців охорону всіх речей. А ойротські ямщики на ладакців не схожі” [Рерих Н. К. 1992, 282]. Отже, навряд чи під час експедиції цей юнак був “розвідником та перекладачем” або ж релігійним авторитетом. Учні Доржієва він також не міг бути з огляду на свій юний вік та батьківщину.

Очевидно, ймовірним колишнім учнем А. Доржієва міг бути другий із лам, що супроводжували Реріхів, – Церінг (або Лобзанг)²². Відомо про нього геть небагато²³, і ці скупі дані містять розбіжності. Хтось називає його тибетським, хтось – калмицьким ламою. М. Реріх у подорожньому щоденнику називав його монгольським ламою, не згадуючи імені: “Чудовий лама, вже побував від Урги до Цейлону. Яка глибоко прониклива ця організація лам!” [Рерих Н. К. 1992, 103]. У щоденниках Олени Реріх за період з осені 1925-го до червня 1926 р., на думку авторки, він фігурує просто як “лама” [Рерих Е. И. 2009а, 221, 225–226, 229, 268, 273 та ін.; 2009b, 29, 30 та ін.]. За даними відділу рукописів МЦР (Міжнародного центру Реріхів), коли 9 червня 1926 року троє Реріхів прибувають до Москви, “їх супроводжують ладакець Рамзана Кошаль та лама Лобзанг”²⁴. У подорожніх нотатках Ю. Реріха згадуються відвідини 26 серпня 1925 р. на під’їзді до Леха (столиці Ладаку) великого монастиря Спітуг, широковідомого “завдяки суворому життю ченців та вченості настоятеля”

²¹ Майтрея – бодгісаттва та будда майбутнього світового періоду (кальпа). Віра в Майтрею характерна, зокрема, для теософії. Реріхи також приділяли багато уваги культу Майтреї, що знайшло відображення насамперед у творчості Миколи Реріха та щоденниках Олени Реріх.

²² Цей лама міг мати ім’я, наприклад, Лобсанг Церінг.

²³ Див., зокрема: “Лобзанг”, в *Teopedia*, режим доступу: <https://ru.teopedia.org> (дата звернення: 3.01.2025).

²⁴ Цит. за: “Лобзанг”, в *Teopedia*, режим доступу: <https://ru.teopedia.org> (дата звернення: 3.01.2025).

[Рерих Ю. Н. 2012, 40]. Сам настоятель на той момент був відсутній, а монастирем тимчасово керував “лама Лобзанг, доволі приємний, похилого віку, статечний чоловік, який справив на всіх нас дуже гарне враження. Він належав до числа тих освічених лам, які несуть у собі багатівікові накопичення духовної культури” [Рерих Ю. Н. 2012, 41]. Важко стверджувати категорично, але не виключено, що саме цей лама погодився доєднатися до експедиції під час її кількатижневого перебування в столиці Ладаку. Реріхи наполегливо шукали саме в той момент двох лам-попутників [Рерих Е. И. 2009а, 207, 209, 212 та ін.] (“Нова Країна поставлена за допомогою лам”) [Рерих Е. И. 2009а, 225]. Миколі Реріху сподобався монастир Спітуг, він підкреслював, що це не руїни, а жива і діяльна громада. “Настоятель монастиря та його співпрацівники обізнані і різуче тямущі. Ви ще не скінчили думку, а вони вже готові продовжити її правильно. У Спітузі зображення Майтреї та знання пророцтв” [Рерих Н. К. 1992, 103]. Незабаром після цього запису про монастир Спітуг з’являються перша згадка про конкретного “монгольського ламу” та вищенаведена його характеристика. 12 вересня 1925 р. Олена Реріх запише у своєму щоденнику: “З Л[еха] важливе лише явлення лам, інше епізод” [Рерих Е. И. 2009а, 221].

Що саме очікувалося від лам – членів експедиції, можна зрозуміти з таких записів у щоденнику Олени Реріх: “Бачу домашню молитовню і двох лам, що служать” (27 серпня 1925 р.); “Думаю, можна звернути увагу на влаштування пророцтв серед лам... Звичайно, треба мати хоч кількох слуг буддистів” (28 серпня 1925 р.) [Рерих Е. И. 2009а, 209]. Зокрема, у 1926 р. Реріхи привезли Рамазану та Лобзанга до Москви, щоб підсилити свої пропозиції щодо зміцнення зв’язків між СРСР та буддійським світом (“Мудро треба зберегти ваших слуг, бо вони свідки від Азії” (10 березня 1926 р.) [Рерих Е. И. 2009б, 22]). Вимоги, які в ідеалі спершу ставилися до цих лам-попутників, були такі: шанування Шамбали²⁵, очікування Майтреї та знання російської мови [Рерих Е. И.

²⁵ Шамбала – священна країна з царини північно-буддійської міфології [більше див.: Дамдинсурэн 2008]. На думку Ц. Дамдінсурена, у давнину Шамбалою називали кілька країн, що ставали центрами буддійської культури [Дамдинсурэн 2008, 39].

2009а, 226–227]. Схоже, що в 1925 р. Реріхи планували знайти ще двох лам, окрім вищезгаданих [див., напр.: Рерих Е. И. 2009а, 237]. Рамзана навряд чи був ламою та володів російською. Другий лама російську знав, але дізналися про це Реріхи не відразу. Проте згодом від цієї ідеї довелося відмовитись, і саме Рамзана та Лобзанг супроводжували Реріхів до Москви²⁶. За свідченням послідовниці Реріхів З. Ліхтман (Фосдик) (29.03.1927), в Улан-Баторі Реріхам також прислужували два тибетських ламі [Фосдик 2002, 274].

Така увага ламам-супутникам Реріхів, насамперед ламі Лобзангу, приділяється не випадково. Він є, поряд із Реріхами та Тойн-ламою, активною дійовою особою в амбітних планах Реріхів та історії перебування Центральноазійської експедиції в Сіньцзяні.

Знайомство Реріхів із Тойн-ламою

Залишивши Ладак, у середині жовтня 1925 року Центральноазійська експедиція прибула до Хотана (міста на південному сході Сіньцзяну), де внаслідок несприятливих обставин затрималася на кілька місяців. Місцева влада не визнала паспорта Реріха, заборонила йому малювати, члени експедиції перебували під жорстким поліцейським наглядом [Хохлов 2009, 457–458]. Така ситуація не була унікальною: зі схожими складнощами стикалася експедиція до Сіньцзяну 1927–1935 рр., що її здійснив відомий шведський географ, топограф і письменник Свен Гедін (більше про це див.: [Hedin 1933; Jacobs 2011, 56–60]). Врешті-решт, у напрямку Урумчі Центральноазійська експедиція змогла вирушити лише 5 лютого 1926 р., за сприяння англійського консула.

Попри несприятливі умови, весь цей час Реріхи й далі плекали свої задуми. Цікаво, що Реріхи знали про Тойн-ламу ще до початку Центральноазійської експедиції. 26 березня 1926 р. Микола Реріх запише у своєму щоденнику: “Згадуємо, як Чунда перший сказав нам про тайн-ламу. Вже потім прийшли всі відомості про те, що може зробити цей торгутський ватажок, якщо він зможе прийняти те, що йому посилається. А якщо не прийме,

²⁶ Цікаво, що в дозволах на тимчасове перебування в Москві для членів експедиції було зазначено, що Рамзана та Лобзанг, як і Реріхи, їдуть “до Америки за транзитною візою” [Разрешение...].

тоді прощай надовго, Джунгаріє” [Рерих Н. К. 1992, 212]. На жаль, поки що не можна визначити, кого саме мав на увазі М. Реріх під іменем “Чунда”. У щоденниках Олени Реріх у різних записах зустрічається це ім’я²⁷. Зокрема, під ним розуміється “провідник”, “вісник”. 20 липня 1922 р. ім’я “Чунда” знайшов у книзі *Incidents in the Life of Madame Blavatsky*²⁸ один із послідовників Реріхів М. Ліхтман [Рерих Е. И. 2008, 7]. Але ось запис із подорожнього щоденника М. Реріха ще з часів перебування родини в Сіккімі (1924):

Відомий випадок, коли Сенген-лама перед стратою в Лхасі вказав, що він незабаром знову втілиться на землі. І справді, дуже скоро в Китайському Туркестані народився хлопчик з тим самим рідкісним характерним фізичним недоліком на коліні, яким вирізнявся покійний лама. У нас був син слуги покійного лами, який їздив за дорученням батька до молодого князя [Рерих Н. К. 1992, 53].

Не виключено, що саме “син слуги” опального лами міг розповісти родині Реріхів цю драматичну історію про перевтілення переслідуваного тибетською владою лами в монгольського князя, який став відомим і популярним правителем на теренах Сіньцзяну.

22 жовтня 1925 р. в щоденнику Олени Реріх зазначається, що експедиція навесні 1926 р. може опинитися в Карашарі [Рерих Е. И. 2009а, 236–237]. Такі плани неодмінно мали привернути увагу родини до колоритної постаті Тойн-лами. І вже за пару днів, 24 жовтня, у тому ж щоденнику з’являється запис, що стосувався “сильної людини торгутів”: “Явище князя – надзвичайної важливості. Можна дізнатися в Кар[ашарі] про Таші-Л[аму]”²⁹.

²⁷ Більше див.: “Чунда”, в *Teopedia*, режим доступу: <https://ru.teopedia.org> (дата звернення: 3.01.2025).

²⁸ Йдеться про видання: Sinnett A. P. (ed.) (1886), *Incidents in the Life of Madame Blavatsky: compiled from information supplied by her relatives and friends*, George Redway, London.

²⁹ Майже скрізь у своїх творах та щоденниках Реріхи називали тибетського ієрарха саме “Таші-лама”, найменуванням, яке пішло від назви резиденції панчен-лам Ташілгунпо і сто років тому було ще досить вживаним.

Можна почати збирати ординців. На Мон[голію] шлях відкритий” [Рерих Е. И. 2009а, 238–239]. Треба зауважити, що Тойн-лама, як впливає з дописів знайомих з ним європейців, справді був прихильником Панчен-лами IX і цікавився подіями навколо популярного тибетського ієрарха. Реріхи своєю чергою мріяли про повернення Панчен-лами до Тибету будь-яким способом. І підтримка впливового, багатого тулку з власним, добре підготованим та озброєним загоном тут могла здатися дуже доречною. Водночас Реріхи сподівались отримати “ядро біля російського кордону” [Рерих Е. И. 2009а, 241]. 26 жовтня О. Реріх запише в щоденнику: “Кн[язь] торг[оутський] може бути головою громади всіх калмиків... Калм[ики] чекають на своє звільнення” [Рерих Е. И. 2009а, 240].

Тут зауважимо, що тоді Реріхи вважали неминучим розпад Китайської Республіки. Зокрема, за словами О. Реріх, “Розвал Китаю – чудова сторінка. Через два роки немає влади в Пек[іні]” (31 жовтня 1925 р.) [Рерих Е. И. 2009а, 245]; “Не мудро мати в Азії надто велику територію, і тому Китай має розкластися” (1 грудня 1925 р.) [Рерих Е. И. 2009а, 283]. На думку Реріхів, “Новий Світ” потребував нових кордонів [Рерих Е. И. 2009а, 253]. Зі змісту щоденників подружжя Реріхів стає очевидно, що в період свого перебування в Сіньцзяні вони пов’язували великі сподівання не лише з Тойн-ламою, а й із калмиками (насамперед маючи на увазі монголів Сіньцзяну, з якими зустрічалися під час подорожі). 6 листопада 1925 р. Олена Реріх пише: “Звичайно, ті відомості про калмиків дуже важливі. До уваги взято цілу нову народність, як цемент лежать малі труднощі між великими подіями” [Рерих Е. И. 2009а, 252]. Через місяць, 2 грудня 1925 р., вона зазначає: “У нас багато роботи, потрібно зібрати частини малих народностей. Справді, серед оренбурзьких козаків є частина калмиків” [Рерих Е. И. 2009а, 284]. Зі свого боку, Микола Реріх 28 березня 1926 р. розмірковує:

Дивна доля калмиків. Народність розбита в незрозумілий спосіб. У Китайському Сіньцзяні ольоти³⁰ займають Ілійський край, торгути Карашар, хошуті Джунгарію, ойрати в Монголії,

³⁰ Ольоти – одна з груп західних монголів, нині проживають у Монголії та КНР.

дамсоки³¹ в Тибеті. Також калмицькі улуси розсіяні Кавказом, Алтаєм, Семиріччям, Астраханню, Доном, біля Оренбурга³². (...) У розкиданих юртах починають оживати ознаки самосвідомості. Дідівські пророцтва твердять про терміни, що настають [Рерих Н. К. 1992, 103].

Олена Реріх закликала серйозно поставитися до об'єднання народностей: "Почати велику землю з малими народностями – це ідеал" [Рерих Е. И. 2009а, 275]. Отже, йшлося про включення щонайменше монголів Сіньцзяну з їхніми кочовищами як складника до омріяної "Нової Країни". Передбачалося також зайняти частину "російської" (радянської) території для "калмицьких улусів" [Рерих Е. И. 2009а, 255]. "Навіть до поділу Китаю можна оголосити об'єднання калмиків. Лама може сказати про це на Ал[таї]" [Рерих Е. И. 2009b, 10]. До монголів Сіньцзяну звертались із закликом: "Або ви станете сильним народом, якщо приймете поклик, або ви станете жалюгідними рабами... Можете вирішити свою долю. Хода Майтреї не зміниться, якщо один народ не знайде в собі мужності. Буде передана іншому повна чаша" (4 лютого 1926) [Рерих Е. И. 2009b, 7].

У Карашарі, як і в інших "буддійських" місцевостях, Реріхи також планували поширювати свої "пророцтва", сподіваючись, зокрема, що тамтешні буддійські монастирі передадуть їх у Монголію. І тут велика роль відводилася вищезгаданому ламі Лобзангу, що мав доносити ідеї та заклики Реріхів до єдиновірців і водночас збирати для мандрівників актуальну інформацію. Як відбувався обмін інформацією в тодішньому степу, зафіксував М. Реріх: «Калмики просиділи біля лами всю ніч. Принесли багато новин. Ці "усні газети" мають великий політичний розділ» [Рерих Н. К. 1992, 265]. 29 листопада 1925 р. Олена Реріх запише в щоденнику: "Чому ламі не бути калмицьким хутухтою?... Від нього залежить дати калмикам пояснення про значення того, що відбувається" [Рерих Е. И. 2009а, 280]. Постійний нагляд за членами експедиції під час їхнього перебування в Сіньцзяні спонукав до обережності, тому 21 січня 1926 р. ламі Лобзангу радили

³¹ Дамсоки – нащадки хошутів, які потрапили під сильний тибетський вплив.

³² Див., зокрема: [Рамстедт 1908, v–vi].

майже забути російську мову під час подорожі [Рерих Е. И. 2009а, 341]. Водночас деякі записи підтверджують те, що тодішні плани Рерихів не обмежувалися лише монголами Сіньцзяну. Наприклад, у Кашгарі 21 лютого 1926 р. з'являється такий запис: “Надішліть ламу поїхати на Д[он], корисно сповістити донськ[их] буддистів. Калм[ики] можуть скласти оповіщення через свою розкиданість. Повторюю, що лама може бути корисним своєму народові, якщо... доставить вам нові відомості та поширить про-роцтва” [Рерих Е. И. 2009b, 15].

Лама Лобзанг також мав ще одне надвідповідальне завдання – допомогти Реріхам досягти порозуміння з Тойн-ламою. Зокрема, 17 березня 1926 р. Олена Реріх напише в щоденнику промову для майбутньої зустрічі з торгутським правителем. Лама мав підготувати її переклад монгольською.

Тепер почнемо промову до Т[аїн-]Л[ами]: “Дух високого лами втілюється в тобі, князю! І ти можеш прийняти указ Благословеного Владики Шамбали... Тобі, князю, дається щастя піднести улуси³³ калм[иків]. Можеш прийняти і звести високо народ твій. Можеш відкинути і поринути в рабство. Меч Будди палає, і час Майтреї настав... Коли надішлемо звістку, будь готовий. Коли надішлемо людину з перснем, доручи вчити твоїх воїнів. Від тебе прийдуть п'ятсот вершників. Прийми пророцтва...” Нехай лама підготує, як сказати це... Росіяни мають знати, як ви зверталися до калмиків... Звісно, треба сказати рос[ійською], і лама перекладе [Рерих Е. И. 2009b, 23–24].

Як уже зазначалося вище, у Карашарському окрузі Сіньцзяну Реріхи опинилися 26 березня 1926 р. Фрази з подорожніх нотаток молодшого Реріха підкреслюють основну мету відвідин цих теренів. Зокрема, першим торгутським вершникам, що їх мандрівники зустріли перед в'їздом до округу, було повідомлено про “наш намір відвідати резиденцію їхнього правителя” [Рерих Ю. Н. 2012, 157]. Коли вони зупинилися в Карашарі, їхнє тимчасове помешкання – будинок із садом – було розташоване “в дуже зручному місці – неподалік від міського палацу ламирегента торгутів і на шляху до Хотон-сумбулу, резиденції Тойн-лами” [Рерих Ю. Н. 2012, 158].

³³ Улус (монг. улс) – держава, країна; *іст.* земля, володіння.

Завдяки щоденнику М. Реріха ми можемо точно сказати, коли відбулася зустріч Реріхів із Тойн-ламою, на яку покладалося стільки надій. Це сталося 30 березня 1926 р. в зимовій ставці Тойн-лами – Хотон-сумбулі. Юрій Реріх у своїх дорожніх нотатках розповідає про те, яким побачили члени експедиції Хотон-сумбул, зупиняється на деталях біографії Тойн-лами (до яких ми зверталися на початку статті) і лаконічно розповідає про саму зустріч. Він, зокрема, зазначає, що палац лами, збудований у європейському стилі, та низка інших будівель напів'європейської архітектури свідчили про прогресивні погляди правителя [Рерих Ю. Н. 2012, 161]. Тойн-лама прийняв мандрівників (найімовірніше, йдеться про Миколу Реріха з сином та ламу Лобзанга) у кімнаті, обставленій по-європейськи, з великим столом посередині. На каміні красувалися дві банки консервів, поставлених як прикраси³⁴ [Рерих Ю. Н. 2012, 161]. За словами Реріха-молодшого, Тойн-лама виявився приємною людиною, яка прагнула допомогти експедиції, зокрема забезпечити надійними провідниками через гірські перевали [Рерих Ю. Н. 2012, 163]. Водночас Ю. Реріх пише, що сам Тойн-лама тоді дістав запрошення відвідати Урумчі й оселитися на якийсь час у палаці, подарованому впливовому регенту генерал-губернатором [Рерих Ю. Н. 2012, 162].

Натомість М. Реріх у своєму щоденнику торкається справжньої мети візиту:

Ідемо о десятій годині до таїн-лами. Привітна людина низького зросту. Радий дізнатися, що ми говоримо російською, – він знає кілька російських слів. Хоча обличчя таїн-лами і непроникне за звичаєм, але під час розповідей про храми в Сіккімі та Малому Тибеті він пожвавлюється і бажає всіляких успіхів³⁵. Стоячи вислухав звістку. Але боязнь китайців леденить язик таїн-лами. Лепече: “Коли прийде час...” Але ж час прийшов! Кожен сам відміряє... Будинок князя білий, чистий, просторий. На дворах стоять юрти із золотими куполами. Стіни із зубцями. Знамена... Можна

³⁴ Такі комічні нюанси в інтер'єрі часто можна було спостерігати у представників тогочасної монгольської кочової аристократії, коли вони намагалися справити враження на поважних гостей, демонструючи чужорідні предмети західного чи російського побуту.

³⁵ Див. також: [Рерих Н. К. 2010, 153].

зрозуміти, наскільки сильний сіньцзянський тиск. Напівнезалежність калмиків обвита сіньцзянським драконом [Рерих Н. К. 1992, 216].

Про те, що Реріхи не досягнули бажаного результату, свідчать і слова зі щоденника О. Реріх за те ж 30 березня 1926 р.: “Ми надіслали йому можливість, він добровільно відкинув її сьогодні – нехай буде так” [Рерих Е. И. 2009b, 29]. Можливо, цієї ж зустрічі стосується й таке спостереження працівників радянського консульства в Урумчі: “Обережні кроки були вжиті ним (Реріхом. – І. О.) до встановлення зв’язку із сіньцзянськими монголами, проте ті поводитися вкрай обережно, побоюючись китайського шпигунства” [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 832, арк. 454].

Подальший розвиток подій фактично поклав край сподіванням Реріхів знайти в Тойн-ламі впливового союзника. Повернувшись до табору, мандрівники зустрілися з китайським офіцером у супроводі кількох вершників, який передав наказ експедиції негайно повертатися до Карашара. Реріхи воліли залишитися в Хотон-сумбулі доти, доки не отримають письмове пояснення від регента чи від місцевої китайської влади, попри недружелюбну поведінку деяких торгутів, збурених китайцями проти іноземців. Щоб залагодити напружену ситуацію, регент знову запросив до себе мандрівників: “Прийнявши нас у своїх особистих покоях, він вибачився за поведінку своїх підданих. Потім він вручив нам листа, у якому говорилося, що ні він сам, ні його народ нічого не мають проти нас, але градоначальник Карашара змушував його переконати нас повернутися до Карашара і там чекати на відповідь губернатора” [Рерих Ю. Н. 2012, 164]. Отже, наступного дня, 31 березня 1926 р., Реріхи були змушені залишити ставку Тойн-лами. Художник зазначав: “Проте ми знаємо, що бідний ген оточений китайськими шпигунами і під калмицьким каптаном часто прихована китайська сутність” [Рерих Н. К. 1992, 218]. Навряд чи це було перебільшенням – посадовці Сіньцзяну справді розвинули цілу мережу шпигунів серед монголів провінції. Ці шпигуни під виглядом дрібних розносників бакалійних товарів проникали до всіх стійбищ, маючи про всяк випадок охоронні грамоти від влади [РДАСП, ф. 514, оп. 1, спр. 48, арк. 121].

Водночас Реріхи не поспішали розставатися з надією на порозуміння із впливовим князем. Цього ж дня, 31 березня 1926 р., Олена Реріх напише:

Втім, Тойн-л[ама] буде корисний хоча б не повною мірою... Запишіть лист Т[оїн?]-л[амі] з Чуг[учака]: “Не хотів пізнати поклик Майтреї і доторкнутися до священних предметів. Яви тепер терпіння і знайди шлях у тих, хто знає, доторкнутися до Істини. Не довгі терміни. Також можна знайти нас, якщо піти до Монастиря Скарбу”. Скажіть лише: Ердені³⁶... Не заклик, а нагадування, яке не так йому, як для монастиря; простягне листа іншим – кілька корисних у монастирі [Рерих Е. И. 2009b, 30–31].

Можливо, тут ішлося про славетний монгольський монастир Ердені-Дзу (*монг.* Эрденэ Зуу хийд), який згадується на сторінках щоденника Олени Реріх. Отже, це міг бути натяк на подальшу подорож Реріхів до МНР, де їх можна було б знайти, якби Тойн-лама передумав і вирішив з ними зв’язатися. 9 травня 1926 р. в щоденнику Олени Реріх з’являється такий запис: “Нехай конс[ул]³⁷ скаже Гегену, що він упустив кращу можливість; звичайно, це треба сказати при нагоді. Мудро треба чекати тут на події. Руки тягнуться до цього краю. Недарма він лежить по лінії між двома Ш[амбалами]”³⁸ [Рерих Е. И. 2009b, 60]. Зі свого боку, Микола Реріх 9 травня напише, очевидно, про ламу Лобзанга, називаючи того “геше”³⁹: “Скоро піде він. Скаже таїн-ламі все ним упущене. Страх поганий радник” [Рерих Н. К. 1992, 251]. 22 травня

³⁶ Ердені (*монг.* эрдэнэ) – скарб, коштовність. *Эрдэнэ* також шанобливий титул для найвищих лам і тулку в тибетському буддизмі. Отже, у наведеному уривку може міститися натяк на Панчен-ламу IX, що мав титул *Банчин ердэнэ* (Банчен ердені).

³⁷ Йдеться про вищезгаданого генконсула СРСР в Урумчі О. Ю. Бистрова, з яким Миколі Реріху вдалося встановити теплі та щирі взаємини.

³⁸ 6 травня 1926 р. Олена Реріх напише в щоденнику: “А[лтай] – єдине місце Північної Шамбали. Можна опустити лінію на південь, щоб торкнутися місця Ш[амбали]. Ур[умчі] лежать на лінії вихорів біля А[лтаю]” [Рерих Е. И. 2009b, 57].

³⁹ Геше (*тиб.*) – науковий ступінь у системі буддійської монастирської освіти, що надавався після завершення вивчення перших чотирьох курсів цаніду.

1926 р., назавжди залишаючи Сіньцзян і повертаючись подумки до аудієнції в регента, М. Реріх дійде висновку, що Тибет “перебільшив” потенціал Тойн-лами⁴⁰ [Рерих Н. К. 1992, 262].

А проте схоже, що Тойн-ламі вдалося посприяти іншій експедиції до Сіньцзяну – вищезгаданій експедиції Свена Гедіна. Принаймні Х. Хаслунд-Крістенсен вважав, що успішне подолання експедицією численних перешкод, з якими вона зіткнулася на кордоні Сіньцзяну, було зумовлене радше “сильною людиною Торгутів” та звітами, які він надсилав губернатору провінції, ніж численними дипломатичними протестами від невідомих міністрів, що телеграфували в ті дні до Центральної Азії [Haslund 1935, 244]. Але така підтримка з боку Тойн-лами, втім, лише збільшувала підозри місцевих владоможців. Наприклад, новий губернатор Сіньцзяну Цзінь Шужень (1928–1933) у 1929 р. створював складнощі членам цієї експедиції, зокрема не повертаючи їм паспортів, і натомість звинувачував Свена Гедіна в тому, що той 1928 р. намагався перевезти “численну вогнепальну зброю та ящик з боєприпасами монголам торгутам” у Карашарі, а їхній правитель, Живий Будда, останнім часом ставав дедалі ворожіше налаштованим до губернатора [цит. за: Jacobs 2011, 59]. Цзінь Шужень просив також врахувати почуття “мас”, які мали “велику антипатію” до експедиції [цит. за: Jacobs 2011, 59]. Цей приклад, з одного боку, підкреслює, з якою підозрою ставилася китайська влада до Тойн-лами та його підданих, а з іншого – що уявне народне невдоволення було для посадовців Сіньцзяну широко використовуваним аргументом, щоб позбутися небажаних мандрівників. А що стосується експедиції Реріхів, то в таких умовах чужинцям було вкрай складно налагодити зв’язки із впливовим та занадто самостійним ламою-регентом.

Підозри щодо експедицій у Сіньцзяні виникали не тільки в місцевих чиновників. Зокрема, 24 листопада 1925 р. вищезгаданий генконсул СРСР в Урумчі О. Бистров доповідав, що, коли експедиція М. Реріха дістанеться Кашгару, буде можливість краще з’ясувати її характер, і додавав:

⁴⁰ Мабуть, ідеться про поширені чутки щодо Тойн-лами, які чули Реріхи на своєму шляху до Сіньцзяну, зокрема в тому ж таки Ладаці, або ж про того, хто вперше розповів Реріхам про торгутського регента.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що всі ці іноземні експедиції “мисливські” мають характер розвідувальних, як у сфері політики, так і у сфері економіки, і тому мені здається, що не завадило б ці експедиції, так чи інакше, скомпрометувати для того, щоб вони не займалися (так безкарно, як досі) шпигунством [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 832, арк. 306].

Наскільки відомо авторці, більше контактів родини Реріхів з торгутським князем не було. Художник згадав про Тойн-ламу в щоденнику т. зв. Маньчжурської експедиції (1934–1935) рівно за 9 років після описаних подій, коли у степах Внутрішньої Монголії познайомився з князем Демчігдонровом⁴¹. Він тоді написав, що сама ставка Демчігдонрова нагадує ставку “карашарського Тойн-лами” [Рерих Н. К. 2015, 199]. 26 січня 1935 р., напередодні від’їзду Миколи Реріха та його старшого сина до Внутрішньої Монголії, у щоденнику О. Реріх з’являється запитання: чи можна сказати, що М. Реріх “має взаємини з Т[аши-] Л[амою], калмицьким кн[язем]”⁴² та видатними монголами?” [Рерих Е. И. 2012, 532]. Очевидно, Реріхи шукали шляхи до порозуміння з лідерами Внутрішньої Монголії, одним з яких був вищезгаданий князь Демчігдонров. Але на цей час Тойн-лами вже не було серед живих.

Лама-регент до кінця життя волів дотримуватися власного бачення майбутнього та шляхів обстоювання прав монголів. Оскільки за період правління Тойн-ламі вдалося завоювати популярність серед населення, Ян Цзенсінь, який прагнув запобігти зростанню національної самосвідомості серед підвладних китайцям етносів Сіньцзяну, вирішив відсторонити небезпечно популярного регента й замінити його небожем – 12-річним Цеван-Доржи, приставивши до останнього радників-китайців [РДАСПІ, ф. 144, оп. 1, спр. 149, арк. 293]. Тойн-ламу сподівалися переконати повернутися до його колишнього паломницького життя. Але на запрошення в Урумчі регент прибув “оточений такою пишнотою та величчю, з таким численним ескортом суворих і цілеспрямованих

⁴¹ Демчігдонров (Де ван) – спочатку заступник, потім голова Шилінгольського сейму, який стояв на чолі автономістського руху у Внутрішній Монголії.

⁴² Безсумнівно, під “калмицьким князем” мався на увазі Тойн-лама.

воїнів-кочівників, що його прибуття було схоже на тріумфальний в'їзд завойовника” [Haslund 1935, 244]. За словами Х. Хаслунда-Крістенсена, задуми китайців тоді навіть не обговорювалися, а Тойн-ламу “було призначено китайським маршалом і верховним захисником східного фронту” [Haslund 1935, 244].

Натомість, за розвіданими Головного штабу МНА, відносини китайської влади і калмиків наприкінці листопада 1926 року ознаменувалися досить значною подією адміністративного порядку, а саме передачею влади малолітньому калмицькому князеві Цеван-Доржи⁴³. Водночас у 1926 р. радянські спостерігачі вважали, що, зважаючи на діяльність Тойн-лами впродовж останніх п'яти років, спрямовану на зміцнення самостійності торгутів, слід припустити, що від впливу на долю свого народу амбітний діяч не відмовиться, тим більше що населення ставиться до нього з великою повагою [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 832, арк. 451]. Так і сталося, геген-нойон до самої смерті зберігав владне становище серед карашарських торгутів. Наприкінці 1920-х рр. Х. Хаслунд-Крістенсен згадував свої враження від резиденції Тойн-лами:

Вершники везли депеші монгольським лідерам, які жили далеко і цікавилися прагненнями до волі. У залах палацу *хутухти*, вигнані з Халхи, високі лами і вожді обговорювали дух часу, який загрожував степам, а посланці від далеких князів ламаїстської церкви шукали Тойн-ламу, щоб порадитися про заходи, яких слід вжити задля захисту “жовтої доктрини” від антирелігійної пропаганди з півночі [Haslund 1935, 248].

Щодо карашарських монголів ходили навіть чутки, що після поради та благословення Далай-лами ті вирішили поступово досягти всіма наявними силами політичної незалежності [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 844, арк. 178, 240]. Тойн-ламу підозрювали в бажанні отримати артилерію та кулемети, а також у сподіваннях управляти не лише монголами, а й всією провінцією.

⁴³ С. Кузьмін, спираючись на матеріали російських архівів, також стверджує, що під тиском китайців геген-нойон передав владу небожеві. Геген-нойон деякий час очолював військовий загін, який підтримував губернатора, зобов'язавшись слухати останнього [Кузьмін 2014, 10].

Ставши губернатором Сіньцзяну, Цзінь Шужень взяв курс на обмеження самостійності місцевих національностей, знищення їхньої специфічної системи управління, втручання в їхні вірування та посилення їхньої експлуатації з боку китайського адміністративного апарату. Він також збільшив податки і запровадив державну монополію на низку найбільш цінних товарів [Усов 2007, 356]. Водночас губернатор заохочував ханьців мігрувати до Сіньцзяну, що ще більше відчужило неханьські групи [Rossabi 2022, 25]. Дійшла черга і до торгутів. Для управління кочівниками були призначені китайські амбані, і навіть планувався замах на Тойн-ламу [Recent events... 1934, 83]. Замах не вдався; на закиди Тойн-лами щодо цього китайські урядовці відмовчувалися. Потенційні вбивці втекли до Урумчі, а Цзінь Шужень відмовився видати їх чи притягнути до відповідальності. Зрештою, у середині 1931 р. губернатор наказав Тойн-ламі повести свою знамениту кінноту проти дунганських військ у Кумулі (Хамі), де ще у квітні 1931 р. розпочалося велике повстання. «Ці торгутські війська, безперечно, були найкращими з наявних у розпорядженні уряду провінції і, ймовірно, єдиними місцевими силами Сіньцзяну, здатними протистояти грізній дунганській кінноті Ма Чжун'їна⁴⁴» [Forbes 1986, 60]. Але Тойн-лама був обурений спробами нав'язати торгутам китайських чиновників замість власних правителів і спробою замаху⁴⁵. Він відмовився втручатися у воєнні дії в Кумулі, натомість згодом узяв в облогу китайський гарнізон у Карашарі, щоб продемонструвати свою силу [Jacobs 2016, 82; Forbes 1986, 61].

У травні 1932 р. Тойн-ламу запросили до Урумчі під приводом розслідування замаху на нього. 21 травня, невдовзі після

⁴⁴ Ма Чжун'їн (1910 (1908) – після 1936) – дунганський воєначальник, генерал, командир 36-ї дивізії Національно-революційної армії Китайської Республіки. Повстанці звернулися до нього по допомогу в поваленні губернатора Цзіня Шуженя, який у 1930 р. ліквідував Кумульське ханство.

⁴⁵ Деякі дослідники наводять більш прозаїчну причину незадоволення торгутського правителя. Мовляв, Цзінь Шужень запровадив монополію на овчину, яка дуже цінувалася серед кочівників Сіньцзяну, у такий спосіб змусивши Тойн-ламу закрити кілька переробних фабрик, що працювали під його крилом [Jacobs 2016, 82].

прибуття до Урумчі, князя із двома його найближчими радниками та неповнолітнім небожем запросили на офіційний бенкет до яминя губернатора. Після розкішного обіду князя із двома його найближчими військовими радниками вивели у двір, де всім трьом вистрелили в голову з револьвера, причому перед стратою торгутського правителя, як особу високого звання, посадили на розстелений червоний килим [Forbes 1986, 71; Recent events... 1934, 83]. Небожу Тойн-лами, молодому князеві, дозволили повернутися до Карашара. Дізнавшись про цю страту, карашарські монголи підняли повстання. На їхнє приборкання були відправлені китайські війська та дві сотні козаків [Балмасов 2007, 375]. Командувач Карашарського округу Чжань Шикуй мав великий вплив на монголів, отож йому вдалося вмовити їх заспокоїтися, проте вони відмовилися здати зброю та мобілізуватися. Монголи замирилися лише при загрозі вжити проти них силу, за першої ж нагоди мали намір знову повстати [Балмасов 2007, 375]. Отже, Цзінь Шужень втратив монгольську кінноту, здобув нових ворогів в особі підданих князя і відштовхнув усіх монголів, “єдину меншину в Сіньцзяні, від якої зазвичай можна було б очікувати, що вона стане на бік ханьців проти тюркомовних мусульман провінції” [Forbes 1986, 71; Recent events... 1934, 83–84; див. також: The Mongol dilemma 1935, 464]. У 1931–1932 рр. відмова карашарських торгутів допомогти губернатору Цзіню Шуженю придушити повстання в Кумулі, зрештою, прискорила його падіння [Jacobs 2016, 38].

Панмонгольський дискурс очима Реріхів

Можна припустити, що ідея Великої Монголії імпонувала Реріхам, оскільки вони мріяли про нову буддійську державу здебільшого на тих самих теренах, які сподівалися об’єднати монголи. Натяки на майбутню Велику Монголію час від часу зустрічаються в щоденниках Олени Реріх у період перебування родини в Сіньцзяні. 2 листопада 1925 р. вона зазначає: “Так само, як калмик[ам] ніхто не говорив про з’єднання ім’ям Майтреї. Так само, як ніхто не розсовував кордонів М[онголії] та Т[ибету] ім’ям Майтреї” [Рерих Е. И. 2009а, 247]. Цікаво, що створення Великої Монголії Реріхи розглядали не тільки у світлі очікуваного ними розпаду Китаю. 9 листопада 1925 р. з’являється такий запис:

“Ф[уяма]⁴⁶ міг би привезти з собою карту стародавньої Монг[олії], нехай її там видадуть⁴⁷, але виділивши землю калмиків. Для калмицьких улусів займуть частину російської території. Також для Монг[олії] частина бур[ятських] угідь, так карта не матиме вигляду поділу Китаю. Частина Бур[ятії] близька Монг[олії]” [Рерих Е. І. 2009а, 255]. 20 квітня 1926 р. під час перебування родини Реріхів в Урумчі питання кордонів Великої Монголії розгортається далі: “Вчитель сидить за столом, на якому лежить мапа Монг[олії]. Вчитель бачить, як кордони Монг[олії] прямують⁴⁸ на південь і на захід” [Рерих Е. І. 2009б, 41]. Остання фраза вже натякає на монгольські землі, що входили до складу Китаю (Внутрішня Монголія та Сіньцзян). Реріхи розраховували на активну участь Радянського Союзу у процесі створення об’єднаної Монголії: “Думати треба про долі малих народів... Потрібно зрозуміти, як легко можна з’єднати Монг[олію], інакше загрожує небезпека молодій Монг[олії]. Кажу М[оскві]: вислухайте, зрозумійте і не зволікайте” (2 травня 1926 р. [Урумчі]) [Рерих Е. І. 2009б, 53].

Ще одне свідчення уваги мандрівників до цього дискурсу надає генконсул СРСР в Урумчі О. Ю. Бистров. З Реріхами радянський дипломат познайомився під час їхнього перебування в Урумчі, де експедиція зробила місячну зупинку, з 11 квітня до 16 травня 1926 року. 6 травня 1926 р. у своєму щоденнику О. Бистров записав враження про своє спілкування з художником:

з його розмов видно, що [зараз] іде велика робота з об’єднання монголів усіх районів в одне ціле для створення Великої Монголії, починаючи від Забайкалля до Хотану в цей бік і до Тибету <...> Така робота, за наявними в мене [деякими] відомостями, щоправда, не перевіреними, відбувається і тут, але дуже обережно, оскільки місцеві монголи залякані і бояться китайської влади <...> проте все ж по Сіньцзяну ходить ціла низка лам, що розповідають пророцтва, за якими нібито настав час об’єднання [всіх] монголів [цит. за: Хохлов 2009, 461].

⁴⁶ Фуяма – під таким іменем у щоденникових записках Олени Реріх фігурує її чоловік.

⁴⁷ Важко сказати, про яку країну тут ідеться: можливо, про Радянський Союз, можливо, про Монгольську Народну Республіку.

⁴⁸ В оригіналі російською “стремятся”.

За даними радянських спостерігачів (від 19.04.1926), у 1920-ті роки зв'язок сіньцзянських монголів із Зовнішньою Монголією підтверджувався неодноразово. Мовляв, лами, які приїждять з Монголії⁴⁹, залишаються при монастирях, розповідають місцевим калмикам про незалежну, самостійну Монголію і про всі події, що там відбуваються. До всього цього місцеве населення прислуховується і, поки що в мріях, думає про поєднання з рідними їм племенами [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 832, арк. 421]. Додамо, що така “ламська” агітація з боку Урги (Улан-Батора) в інших монгольських землях була буденною річчю в першій чверті ХХ ст. Суворий наказ заарештовувати всіх, хто приїждить з Кобдо та Урги до Сіньцзяну, не діяв, і рух через кордон тривав [РДВА, ф. 25895, оп. 1, спр. 831, арк. 27]. Ламаи з МНР і далі мандрували монгольськими осередками Сіньцзяну і провадили агітацію.

Сам М. Реріх писав: «Ще і ще раз можна оцінити “пошту” лам. Набагато раніше від державної обізнаності, набагато точніше приносять ламаи найкращі звістки» [Рерих Н. К. 1992, 249]. Зокрема, у записі від 13 травня 1926 року йдеться про бесіду художника з Лобзангом, який повернувся до експедиції і розповідав, що саме наповнює свідомість народів, на що вони чекають. Він казав: “...ось час прийшов. Проте не кожному монголу та калмику можемо сказати ми, а лише тим, хто може зрозуміти та діяти” [Рерих Н. К. 1992, 254]. З огляду на національне визначення легко припустити, що йшлося саме про плани всемонгольського об'єднання.

Висновки

Зацікавлення Реріхів постаттю правителя карашарських торгутів пояснюється як його впливовістю та популярністю на теренах Сіньцзяну, так і буддійським бекграундом. Вони могли бачити в ньому популярного в північнобуддійському світі тулку-правителя з власними збройними силами, який посприє їхньому омріяному походу на Лхасу задля відновлення позицій та піднесення до вищої влади в Тибеті Панчен-ламаи IX (т. зв. “Тибетський похід”). До того ж торгутський правитель співчував Панчен-ламі IX і мав стримано ставитися до далай-лам з огляду

⁴⁹ Дані від 7 жовтня 1926 року.

на те, що його попереднє втілення зазнало переслідувань від тибетської влади. Згадка в заготовленій промові про 500 вершників, яких мав надіслати за першого прохання Тойн-лама, свідчить на користь версії, пов'язаної з “Тибетським походом”.

Наявність довірених лам у складі експедиції мала сприяти поширенню звернень Реріхів у буддійських монастирях на шляху експедиції, підкреслити зацікавлення членів експедиції буддизмом та їхні суспільно-політичні проекти й амбіції, а також допомогти Реріхам досягти порозуміння з Тойн-ламою. Насамперед лама Лобзанг збирав для мандрівників актуальну інформацію і виступав як перекладач та посланець у контактах з Тойн-ламою.

Попри всі намагання, Реріхам не вдалося знайти в особі Тойн-лами впливового союзника. Біографія торгутського правителя переконує, що він був авторитетною та вагомою в політичному та воєнному сенсах постаттю в Сіньцзяні, занадто самостійною, патріотичною (у плані захисту інтересів монголів) та небезпечною для влади провінції. Отже, за ним велося постійне спостереження, не кажучи вже про нагляд за переміщенням Центральноазійської експедиції теренами Сіньцзяну. У таких умовах обговорення планів політичного забарвлення між Тойн-ламою та Реріхами було малоімовірним, навіть якби раптом практичний регент зацікавився такою співпрацею.

Натяки на майбутню Велику Монголію час від часу зустрічаються в щоденниках Олени Реріх у період перебування Центральноазійської експедиції в Сіньцзяні. Появу такого акценту можна пояснити ознайомленням Реріхів з непоодинокими фактами агітації з боку монгольських лам, які тоді мандрували Сіньцзяном, розповідаючи, що настав час об'єднання монголів. Майже напевно лама Лобзанг часто передавав мандрівникам подібні розмови, що їх чув у монастирях або степу, а пієтет родини перед ламством та привабливі ідеї об'єднання народів обумовлювали позитивне ставлення Реріхів до такого наративу. Окрім монгольських земель, що входили до складу Китаю (Внутрішня Монголія та Сіньцзян), Реріхи бачили і російські терени, зокрема бурятські, що мали б скласти об'єднану Монголію. Вони також розраховували на активну участь Радянського Союзу у процесі створення Великої Монголії. І тут видно, що панмонгольський

дискурс починає зливатися з т. зв. “Новою країною”, “Союзом народів Азії” – конфедерацією, про яку мріяли Реріхи.

ЛІТЕРАТУРА

Алпысбес М. А. & Ергалиева Д. С. (2018), “Военно-политическое положение синьцзянских монголов в 1910-х – нач. 1920-х гг.”, *Altaistics, Turcology, Mongolistics*, No. 2, pp. 89–96.

Андреев А. И. (2008), *Гималайское братство: Теософский миф и его творцы (Документальное расследование)*, СПбГУ, Санкт-Петербург.

Андреев А. И. (2011), “Оккультизм и мистика в жизни и творчестве Н. К. и Е. И. Рерих”, в *Рерихи: Мифы и факты*, Нестор-История, Санкт-Петербург, с. 57–107.

Бакаева Э. П. и Юша Ж. М. (2019), “Современная этническая идентичность ойратов и тувинцев Китая: к вопросу о специфике национального вопроса в КНР”, *The New Research of Tuva*, No. 4, с. 176–194. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2019.4.15>

Балмасов С. С. (2007), *Белоземляники на военной службе в Китае*, Центрполиграф, Москва.

Дамдинсурэн Ц. (2008), “Миф о счастливой стране Шамбале”, в *Цэндийн Дамдинсурэн. К 100-летию со дня рождения*, сост. А. Д. Цендина, Вост. лит., Москва, с. 18–40.

Китинов Б. У. (2017), “Торгуты: к вопросу этногенеза и религиозной ориентации”, *Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история*, т. 9, № 1, с. 84–95. DOI: <https://doi.org/10.22363/2312-8127-2017-9-1-84-95>

Кузьмин С. Л. (2014), “Донесения о монголах Синьцзяна в 1920-х гг.”, *Oriental Studies*, № 3, с. 8–11.

Лавренова О. А. (2015), «“В строительстве и в неисчерпаемости преодолеем”. Маньчжурская экспедиция Н. К. Рериха (1934–1935)», в Рерих Н. К., *Дневник Маньчжурской экспедиции (1934–1935)*, Международный Центр Рерихов, Москва.

Обухов В. Г. (2012), *Потерянное Беловодье. История Русского Синьцзяна*, ЗАО Издательство Центрполиграф, Москва.

Отрощенко І. В. (2016), “Синьцзян у політиці Монгольської Народної Республіки (1920–1940-ві роки)”, *Сходознавство*, вип. 73–74, с. 104–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznaustvo2016.73-74.104>

Отрощенко І. В. (2024), “Панчен-лама IX та родина Реріхів: міф, дипломатія та духовні пошуки”, *Сходознавство*, вип. 94, с. 59–102. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznastvo2024.94.059>

Отрощенко І. В. (2025), “Родина Реріхів у Сінцзяні: діалог із представниками буддійського духовенства”, в *XXVIII Сходознавчі читання А. Кримського: матеріали міжнародної наукової конференції, 26–27 червня 2025 р.*, Liha-Pres, Київ, Львів & Торунь, с. 60–5. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-22>

Певцов М. В. (2010), *Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Каишарию и Куньлунь*, Дрофа, Москва.

“Разрешение на временное в Москве семьи Рерихов (во время Центрально-Азиатской экспедиции)”, в *Музей Рерихов: Филиал Государственного музея Востока*, Архив Музея Рерихов, режим доступу: <https://roerichsmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-007.pdf> (дата звернення: 1.09.2025).

Рамстедт Г. И. (1908), *Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхаско-ургинского говора*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург.

Рерих Е. И. (2008), *Записи Учения Живой Этики: в 25 т.*, т. 3, Прологъ, Москва.

Рерих Е. И. (2009a), *Записи Учения Живой Этики: в 25 т.*, т. 6, Прологъ, Москва.

Рерих Е. И. (2009b), *Записи Учения Живой Этики: в 25 т.*, т. 7, Прологъ, Москва.

Рерих Е. И. (2012), *Записи Учения Живой Этики: в 25 т.*, т. 14, Андрей Люфт, Висмар, Вологда.

Рерих Н. (1992), *Алтай – Гималаи: Путевой дневник*, предисл. К. Брэйдона, Виеда, Рига.

Рерих Н. К. (2010), “Шамбала”, в *Шамбала сияющая. Сборник*, Издательский центр РОССАЗИЯ Сибирского Рериховского Общества, Новосибирск, с. 111–99.

Рерих Н. К. (2015), *Дневник Маньчжурской экспедиции (1934–1935)*, сост., вступ. ст., коммент. О. А. Лавреновой, Международный Центр Рерихов, Москва.

Рерих Ю. Н. (2012), *По тропам Срединной Азии. Пять лет полевых исследований с Центрально-Азиатской экспедицией Рериха*, пер. с англ. И. И. Нейч, А. Л. Барковой, Международный Центр Рерихов, Мастер-Банк, Москва.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), ф. 144, оп. 1, спр. 149; ф. 514, оп. 1, спр. 48.

Російський державний військовий архів (РДВА), ф. 25895, оп. 1, спр. 831, 832, 844, 845.

Росов В. А. (2002), *Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби*, кн. I: Великий План, Алетейя, Ариаварта-Пресс, Санкт-Петербург, Москва.

Россия и Тибет: сб. рус. арх. док., 1900–1914 (2005), Вост. лит., Москва.

«Справка, подготовленная Архивом внешней политики СССР “О встречах Н. К. Рериха с советскими дипломатическими представителями в 1924–1927 гг.”», в *Музей Рерихов: Филиал Государственного музея Востока*, Архив Музея Рерихов, режим доступа: <https://roerichsmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-055.pdf> (дата звернення: 1.11.2024).

Усов В. Н. (2007), *Советская разведка в Китае: 30-е годы XX века*, Товарищество научных изданий КМК, Москва.

Хохлов А. Н. (2009), “Н. К. Рерих с семьей в Синцзяне в 1925–1926 годах (по материалам АВП РФ)”, в *80 лет Центрально-азиатской экспедиции Н. К. Рериха: Материалы Междунар. научно-общест. конф. 2008*, Международный Центр Рерихов, Мастер-Банк, Москва, с. 457–66.

Andreev A. I. (2014), *The Myth of the Masters Revived: The Occult Lives of Nikolai and Elena Roerich*, Brill, Leiden.

Forbes A. D. W. (1986), *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911–1949*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne and Sydney.

Hasanli J. (2021), *Soviet Policy in Xinjiang: Stalin and the National Movement in Eastern Turkistan*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York and London.

Haslund H. (1935), *Men and Gods in Mongolia: (Zayagan)*, Translated from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier, Dutton & Co., Inc., New York.

Hedin S. (1933), *Riddles of the Gobi Desert*, Transl. from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier, E. P. Dutton & Company, New York.

Jacobs J. (2011), *Empire Besieged: The Preservation of Chinese Rule in Xinjiang, 1884–1971*, A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in History, University of California, San Diego.

Jacobs J. M. (2016), *Xinjiang and the Modern Chinese State*, University of Washington Press, Seattle.

Kuz'min S. L. (2014), "Reports on the Mongols of Xinjiang in the 1920s", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 53, No. 4: Kalmyk Connections, pp. 14–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/10611959.2014.1069687>

Lattimore O. (1950), *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia*, Little, Brown & Co., Boston.

"Lieutenant Haslund's Report" (1933), in Hedin S., *Riddles of the Gobi Desert*, Transl. from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier, E. P. Dutton & Company, New York, pp. 322–34.

McCannon J. (2022), *Nicholas Roerich: The Artist Who Would Be King*, University of Pittsburgh Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv30pnv7r>

Meyer K. E. and Brysac Sh. B. (1999), *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*, Counterpoint, Washington, D. C.

Millward J. A. (2022), *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, Revised and Updated Edition, Columbia University Press, New York.

"Recent events in Sinkiang" (1934), *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 21, Issue 1, pp. 81–8. DOI: <https://doi.org/10.1080/03068373408725293>

Rossabi M. (2022), *China and the Uyghurs. A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield, Lanham, Boulder, New York and London.

Rupen R. A. (1964), *Mongols of the Twentieth Century*, Part 1, Indiana University, Bloomington and Mouton & Co., Hague.

"The Mongol dilemma" (1935), *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 22, Issue 3, pp. 464–67. DOI: [10.1080/03068373508725379](https://doi.org/10.1080/03068373508725379)

"The peoples of Sinkiang" (1930), *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 17, Issue 2, pp. 232–6. DOI: <https://doi.org/10.1080/03068373008725102>

Znamenski A. A. (2017), “The Myth of the Masters Revived: The Occult Lives of Nicholas and Elena Roerich, written by Alexandre Andreyev”, *Numen*, Vol. 64, Issue 2–3, pp. 327–9. DOI: <https://doi.org/10.1163/15685276-12341465>

REFERENCES

Alpysbes M. A. and Ergaliyeva D. S. (2018), “Voyenno-politicheskoye polozheniye sin'tszyanskikh mongolov v 1910-kh – nach. 1920-kh gg.”, *Altaistics, Turcology, Mongolistics*, No. 2, pp. 89–96. (In Russian).

Andreyev A. I. (2008), *Gimalayskoye bratstvo: Teosofskiy mif i ego tvortsy (Dokumental'noye rassledovaniye)*, SPbGU, Saint Petersburg. (In Russian).

Andreyev A. I. (2011), “Okkul'tizm i mistika v zhizni i tvorchestve N. K. i E. I. Rerikh”, in *Rerikhi: Mify i fakty*, Nestor-Istoriya, Saint Petersburg, pp. 57–107. (In Russian).

Bakayeva E. P. and Yusha Zh. M. (2019), “Sovremennaya etnicheskaya identichnost' oyratov i tuvintsev Kitaya: k voprosu o spetsifike natsional'nogo voprosa v KNR”, *The New Research of Tuva*, No. 4, pp. 176–94. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2019.4.15>

Balmasov S. S. (2007), *Beloemigranty na voyennoy sluzhbe v Kitaye*, Tsentrpoligraf, Moscow. (In Russian).

Damdinsuren Ts. (2008), “Mif o schastlivoy strane Shambale”, in *Tsendiyn Damdinsuren. K 100-letiyu so dnya rozhdeniya*, Compl. by A. D. Tsendina, Vost. lit., Moscow, pp. 18–40. (In Russian).

Kitinov B. U. (2017), “Torguty: k voprosu etnogeneza i religioznoy oriyentatsii”, *Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya*, Vol. 9, No. 1, pp. 84–95. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.22363/2312-8127-2017-9-1-84-95>

Kuz'min S. L. (2014), “Doneseniya o mongolakh Sin'tszyana v 1920-kh gg.”, *Oriental Studies*, No. 3, pp. 8–11. (In Russian).

Lavrenova O. A. (2015), “‘V stroitel'stve i v neischerpayemosti preodoleyem’. Man'chzhurskaya ekspeditsiya N. K. Rerikha (1934–1935)”, in *Rerikh N. K., Dnevnik Man'chzhurskoy ekspeditsii (1934–1935)*, Mezhdunarodnyy Tsentr Rerikhov, Moscow, pp. 7–80. (In Russian).

Obukhov V. G. (2012), *Poteryannoye Belovod'ye. Istoriya Russkogo Sin'itszyana*, ZAO Izdatel'stvo Tsentrpoligraf, Moscow. (In Russian).

Otroshchenko I. V. (2016), "Sintsian u politytsi Monholskoi Narodnoi Respubliki (1920–1940-vi roky)", *Skhodoznavstvo*, Issues 73–74, pp. 104–59. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2016.73-74.104>

Otroshchenko I. V. (2024), "Panchen-lama IX ta rodyna Rerikhiv: mif, dyplomatiia ta dukhovni poshuky", *Shodoznavstvo*, Issue 94, pp. 59–102. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2024.94.059>

Otroshchenko I. V. (2025), "Rodyna Rerikhiv u Sintsiani: dialoh iz predstavnykamy buddiiskoho dukhovenstva", in *XXVIII Skhodoznavchi chytannia A. Krymskoho: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 26–27 chervnia 2025 r.*, Liha-Pres, Kyiv, Lviv & Торуњ, c. 60–5. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-530-6-22>

Pevtsov M. V. (2010), *Puteshestviya po Kitayu i Mongolii. Puteshestviye v Kashgariyu i Kun'lung*, Drofa, Moscow. (In Russian).

"Razresheniye na vremennoye v Moskve sem'i Rerikhov (vo vremya Tsentral'no-Aziatskoy ekspeditsii)", in *Muзей Rerikhov: Filial Gosudarstvennogo muzeya Vostoka [The Roerich Museum (a branch of the State Museum of the East)]*, Arkhiv Muzeia Rerikhov, available at: <https://roerichmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-007.pdf> (accessed September 1, 2025). (In Russian).

Ramstedt G. I. (1908), *Sravnitel'naya fonetika mongol'skogo pis'mennogo yazyka i khalkhasko-urginskogo govora*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, Saint Petersburg. (In Russian).

Rerikh E. I. (2008), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 3, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2009a), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 6, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2009b), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 7, Prolog, Moscow. (In Russian).

Rerikh E. I. (2012), *Zapisi Ucheniya Zhivoy Etiki: v 25 t.*, Vol. 14, Andrey Lyuft, Vismar and Vologda. (In Russian).

Rerikh N. (1992), *Altay – Gimalai: Putevoy dnevnik*, Preface by K. Bregdon, Viyeda, Riga. (In Russian).

Rerikh N. K. (2010), “Shambala”, in *Shambala siyayushchaya. Sbornik*, Izdatel'skiy tsentr ROSSAZIYA Sibirskogo Rerikhovskogo Obshchestva, Novosibirsk, pp. 111–99. (In Russian).

Rerikh N. K. (2015), *Dnevnik Man'chzhurskoy ekspeditsii (1934–1935)*, Compl., preface and commentaries by O. A. Lavrenova, Mezhdunarodnyy Tsentr Rerikhov, Moscow. (In Russian).

Rerikh Yu. N. (2012), *Po tropam Sredinnoy Azii. Pyat' let polevykh issledovaniy s Tsentral'no-Aziatskoy ekspeditsiyey Rerikha*, Transl. from English by I. I. Neych and A. L. Barkova, Mezhdunarodnyy Tsentr Rerikhov and Master-Bank, Moscow. (In Russian).

Rossiyskiy derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii (RDASPI) [The Russian State Archive of Socio-Political History], Fund 144, Inventory 1, Files 149; Fund 514, Inventory 1, Files 48.

Rossiyskiy derzhavnyi viiskoviy arkhiv (RDVA) [Russian State Military Archive], Fund 25895, Inventory 1, Files 831, 832, 844, 845.

Rosov V. A. (2002), *Nikolay Rerikh: Vestnik Zvenigoroda. Ekspeditsii N. K. Rerikha po okrainam pustyni Gobi*, Book I: Velikiy Plan, Saint Petersburg and Moscow. (In Russian).

Rossiya i Tibet: sb. rus. arkh. dok., 1900–1914 (2005), Vost. lit., Moscow. (In Russian).

“Spravka, podgotovlennaya Arkhivom vneshney politiki SSSR ‘O vstrechakh N. K. Rerikha s sovetskimi diplomaticheskimi predstavityelnyami v 1924–1927 gg’”, in *Muzey Rerikhov: Filial Gosudarstvennogo muzeya Vostoka [The Roerich Museum (a branch of the State Museum of the East)]*, Arkhiv Muzeya Rerikhov, available at: <https://roerichsmuseum.website.yandexcloud.net/DE/DE-055.pdf> (accessed November 1, 2024). (In Russian).

Usov V. N. (2007), *Sovetskaya razvedka v Kitaye: 30-e gody XX veka*, Tovarishchestvo nauchnykh izdaniy KMK, Moscow. (In Russian).

Khokhlov A. N. (2009), “N. K. Rerikh s sem'yey v Sin'tszyane v 1925–1926 godakh (po materialam AVP RF)”, in *80 let Tsentral'no-aziatskoy ekspeditsii N. K. Rerikha: Materialy Mezhdunar. nauchno-obshchest. konf. 2008*, Mezhdunar. Tsentr Rerikhov and Master-Bank, Moscow, pp. 457–66. (In Russian).

Andreev A. I. (2014), *The Myth of the Masters Revived: The Occult Lives of Nikolai and Elena Roerich*, Brill, Leiden.

Forbes A. D. W. (1986), *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911–1949*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne and Sydney.

Hasanli J. (2021), *Soviet Policy in Xinjiang: Stalin and the National Movement in Eastern Turkistan*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York and London.

Haslund H. (1935), *Men and Gods in Mongolia: (Zayagan)*, Translated from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier, Dutton & Co., Inc., New York.

Hedin S. (1933), *Riddles of the Gobi Desert*, Transl. from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier, E. P. Dutton & Company, New York.

Jacobs J. (2011), *Empire Besieged: The Preservation of Chinese Rule in Xinjiang, 1884–1971*, A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in History, University of California, San Diego.

Jacobs J. M. (2016), *Xinjiang and the Modern Chinese State*, University of Washington Press, Seattle.

Kuz'min S. L. (2014), "Reports on the Mongols of Xinjiang in the 1920s", *Anthropology & Archeology of Eurasia*, Vol. 53, No. 4: Kalmyk Connections, pp. 14–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/10611959.2014.1069687>

Lattimore O. (1950), *Pivot of Asia: Sinkiang and the Inner Asian Frontiers of China and Russia*, Little, Brown & Co., Boston.

"Lieutenant Haslund's Report" (1933), in Hedin S., *Riddles of the Gobi Desert*, Transl. from the Swedish by E. Sprigge and C. Napier, E. P. Dutton & Company, New York, pp. 322–34.

McCannon J. (2022), *Nicholas Roerich: The Artist Who Would Be King*, University of Pittsburgh Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv30pnv7r>

Meyer K. E. and Brysac Sh. B. (1999), *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*, Counterpoint, Washington, D. C.

Millward J. A. (2022), *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, Revised and Updated Edition, Columbia University Press, New York.

“Recent events in Sinkiang” (1934), *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 21, Issue 1, pp. 81–8. DOI: <https://doi.org/10.1080/03068373408725293>

Rossabi M. (2022), *China and the Uyghurs. A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield, Lanham, Boulder, New York and London.

Rupen R. A. (1964), *Mongols of the Twentieth Century*, Part 1, Indiana University, Bloomington and Mouton & Co., Hauge.

“The Mongol dilemma” (1935), *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 22, Issue 3, pp. 464–7. DOI: [10.1080/03068373508725379](https://doi.org/10.1080/03068373508725379)

“The peoples of Sinkiang” (1930), *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 17, Issue 2, pp. 232–6. DOI: <https://doi.org/10.1080/03068373008725102>

Znamenski A. A. (2017), “The Myth of the Masters Revived: The Occult Lives of Nicholas and Elena Roerich, written by Alexandre Andreyev”, *Numen*, Vol. 64, Issue 2–3, pp. 327–9. DOI: <https://doi.org/10.1163/15685276-12341465>

I. В. Отрощенко

ВИЗВОЛЬНІ ПРАГНЕННЯ МОНГОЛІВ СІНЬЦЗЯНУ В СЕРЕДИНІ 1920-х рр. ОЧИМА РОДИНИ РЕРІХІВ

Центральноазійська експедиція родини Реріхів (1925–1928) стала одним з найбільших досягнень у їхній непересічній творчій біографії. У 1925–1926 рр. під час відвідин Сіньцзяну Реріхи особливу увагу звертали на монгольське населення провінції та його настрої. Дослідження спирається на щоденники та дорожні нотатки самих Реріхів та архівні матеріали. У статті висвітлюються становище карашарських торгутів у 1920-ті рр. і постать їхнього правителя Тойн-лами та історія його правління, а також тодішнє поширення панмонгольських наративів серед монголів Сіньцзяну, свідками чого стали Реріхи під час своєї експедиції. Окрема увага приділяється планам та спробам родини Реріхів (на прикладі кейсу Тойн-лами) поєднати визвольні прагнення монголів Сіньцзяну із власним дискурсом про створення нової буддійської конфедерації на теренах Східної Азії. Зацікавлення Реріхів постаттю правителя карашарських торгутів пояснюється як його впливовістю та

популярністю на теренах Сіньцзяну, так і буддійським бекграундом. Реріхи могли бачити в ньому популярного в північнобуддійському світі тулку-правителя з власними збройними силами, який посприяє їхньому омріяному походу на Лхасу задля відновлення позицій та піднесення до вищої влади в Тибеті Панчен-лами IX. Наявність довірених лам у складі експедиції мала сприяти поширенню звернень Реріхів у буддійських монастирях на шляху експедиції, а також підкреслити зацікавлення членів експедиції буддизмом та їхні суспільно-політичні проєкти й амбіції.

Ключові слова: Тойн-лама, М. К. Реріх, О. І. Реріх, Ю. М. Реріх, карашарські торгути, лами, монголи, панмонголізм, Сіньцзян

Стаття надійшла до редакції 12.09.2025